

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кафедра археології, спеціальних історичних
та правознавчих дисциплін

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ІСТОРИЧНА ОСВІТА В УНІВЕРСИТЕТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. – ПОЧАТКУ ХХ ст.»**

Виконав: магістрант спеціальності
014 Середня освіта (Історія)

Пічний Дмитро Віталійович

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Глушковецький Анатолій Леонідович

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНА ОСВІТА В УНІВЕРСИТЕТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРІОД ВЕЛИКИХ РЕФОРМ.....	16
2.1. Реформування системи університетської історичної освіти у 50-х – 60-х роках ХІХ ст.....	16
2.2. Зародження спеціалізації історичної освіти.....	26
2.3. Підготовка науково-педагогічних кадрів істориків.....	35
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРНІ РИСИ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УНІВЕРСИТЕТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	48
3.1. Зміна урядового курсу в галузі вищої освіти у 70-80-ті роки. ХІХ ст. та прийняття статуту 1884 р.....	48
3.2. Реорганізація освітнього процесу на історико-філологічних факультетах.....	61
3.3. Модернізація системи університетської історичної освіти.....	68
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	89
ДОДАТКИ.....	104

ВСТУП

Актуальність теми. Осмислення особливостей розвитку вищої історичної освіти в дореволюційний період, розуміння його сутнісних характеристик набуває особливої актуальності в сучасних умовах, коли з усією очевидністю виникла необхідність підвищення ролі університетської освіти, зокрема історичної. Ця ситуація актуалізує осмислення шляху, пройденого вищою школою, і вивчення практичного досвіду, накопиченого професорсько-викладацьким складом університетів і урядом Російської імперії в XIX – на початку XX ст. у підготовці історичних кадрів. Підготовка істориків в університетах Російської імперії в XIX – початку XX ст. становила невід’ємну частину університетської освітньої системи, представляючи найважливішу галузь університетської освіти з огляду на особливу роль, яка відводилася урядом історії, як науці, у справі захисту засад Російської імперії та відповідного ідейного виховання суспільства.

Проблема цього дослідження актуальна й у контексті сучасних тенденцій української історіографії, однією з яких є вивчення історії науки. Становлення історичної освіти в університетах Російської імперії невіддільне від розвитку історичної науки в Україні.

Таким чином, звернення до теми історії університетської освіти, зокрема історичної, видається своєчасним в епоху гуманітаризації та гуманізації освіти. Характерною рисою, що зумовила стійкість класичних університетів як невід’ємної частини європейської культури, є поєднання функцій науково-дослідної діяльності, навчання та виховання.

Об’єктом дослідження є історична освіта в університетах Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження виступають еволюція державної політики у галузі університетської освіти, зокрема історико-філологічної та шляхи організаційного оформлення історичної освіти в університетах Російської імперії.

Мета дослідження – проаналізувати становлення та розвиток історичної освіти в університетах Російської імперії впродовж досліджуваного періоду.

Реалізація поставленої мети вимагала вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;

- висвітлити особливості реформування системи університетської історичної освіти у 50-х – 60-х роках XIX ст.;
- охарактеризувати зародження спеціалізації історичної освіти;
- простежити процес підготовки науково-педагогічних кадрів істориків;
- дослідити зміни державної освітньої політики в останній третині XIX століття – на початку XX століття.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1864 р. (початок реформи системи народної освіти) до 1917 р. Саме в цей час історична освіта в університетах Російської імперії пройшла період оновлення та оформилася у струнку систему. Внаслідок революційних потрясінь 1917 р. система університетської освіти, у тому числі й історичної, зазнала докорінних змін на нових принципах, відповідно до інших цілей та завдань. Водночас для з'ясування окремих аспектів становлення історичної освіти в Російській імперії допускаю вихід за окреслені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження охоплюють міста Російської імперії другої половини XIX – на початку XX ст., які були значними науковими та культурними центрами того часу, де сформувалися класичні університети. Серед них – Москва, Дерпт, Казань, Харків, Петербург, Київ, Одеса, Варшава.

Методологічною основою є синтез інформаційного і цивілізаційного підходів для всебічного вивчення об'єкта дослідження. Формаційний підхід дозволяє простежити динаміку становлення системи історичної освіти в сукупності ряду факторів, виявити соціально-політичні передумови перетворень у галузі історичної університетської освіти. Цивілізаційний підхід надає можливість відтворити атмосферу академічного життя на історико-філологічних факультетах у XIX – на початку XX століття і повніше реалізувати принцип історизму і об'єктивної оцінки подій.

У зв'язку зі специфікою предмета дослідження для вирішення поставлених завдань використано низку спеціальних методів: як загальнонаукових (аналіз та синтез, індукція, дедукція, порівняння, узагальнення, статистичний), так і

спеціально-історичних (біографічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, ретроспективний, історико-діахронний) методів дослідження.

Наукова новизна: здійснено комплексний аналіз процесу становлення й розвитку історичної освіти в університетах Російської імперії впродовж другої половини XIX – початку XX століття, формування історико-методичних знань, обґрунтовано особливості університетської історичної освіти у період реформ та контрреформ 1863-1884 рр., визначено основні форми та методи навчальних занять в університетах в досліджуваний період.

Практичне значення роботи. Здійснено певний внесок у розробку теорії розвитку історичної освіти в університетах Російської імперії. Результати дослідження можуть бути використані при створенні узагальнюючих праць з історії історичної освіти, складанні довідників, енциклопедій, навчальних посібників; при розробці спеціальних курсів у закладах вищої освіти, в методиці навчання історії в школі, позакласній роботі тощо.

Структура роботи обумовлена логікою і послідовністю вирішення поставлених завдань. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

ВИСНОВКИ

Розвиток історичної освіти в Російській імперії був пов'язаний зі становленням у країні університетської системи. Поява класичних університетів у Росії було наказом часу і відбило потребу країни в освічених людях. У Росії саме держава виступила творцем вищої школи. Вступивши на шлях наукового та університетського будівництва пізніше, ніж провідні європейські держави, Російська імперія сприйняла світову науку у вищій на той момент стадії розвитку.

Розгляд різних сторін університетського життя показує, як у конкретних умовах Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. дотримання зразків зарубіжних університетів вело до формування національної системи університетської освіти. Своєрідність їй надавало виділення історичної освіти із загальної системи філософської, що позначилося на створенні історико-філологічних факультетів. У ході свого розвитку історико-філологічних факультетів набували досвіду, висококваліфіковані кадри викладачів. В рамках цих факультетів йшло створення та становлення власне історичних кафедр, спеціальних кабінетів (нумізматичних, мистецтвознавчих тощо), наукових бібліотек. Неухильно йшло накопичення рис і ознак вищої історичної освіти, що відрізняється багатим змістом, науковою насиченістю навчальних планів і програм, переважанням читання повних систематичних лекційних курсів, що закладають характерну для вищої школи фундаментальну загальнонаукову підготовку студентів.

Проведене дослідження показує, що розвиток історичної науки та історичної освіти в університетах Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст. був непростим. На цей процес суперечливий вплив надавали події політичного, соціально-економічного, духовного життя суспільства. Становлення університетів у Росії відбувалося в умовах сильної центральної влади і було тісно пов'язане з проведеними в країні реформами. Взаємодія університетів з урядом не піддається однозначній оцінці. На поверхні політичного та суспільного життя країни виявлялися факти бюрократизму, постійної боротьби за керівництво вищою школою. Часто непомітною залишалася постійна копітка робота з накопичення та розвитку університетської культури, з впровадження у навчальні плани та програми найновіших досягнень науки. Серед державних чиновників було чимало діячів та

подвижників вищої школи – організаторів глибоких та всебічних реформ освітньої системи. Ці реформи були спрямовані на збагачення університетської освіти, у тому числі й історичної, надання йому «грунтовності та справжньої вченості».

Університетами за ініціативної участі уряду велася напружена робота та невпинний пошук шляхів організаційного оформлення історичної освіти, збагачення її змісту, формування навчальних програм та планів історико-філологічних факультетів, розширення складу факультетських кадрів та викладених дисциплін, оптимальних форм підготовки кадрів. Однією з причин такого співробітництва була спільна для уряду та університетської корпорації мета – підготовка освічених людей та створення сприятливих умов для розвитку історичної науки в країні.

Розвитку історичної науки, становленню та вдосконаленню процесу викладання історії в університетах дореволюційної Росії сприяли ентузіазм, наукова ерудиція, працьовитість професорів університетів. Проблемі підготовки науково-педагогічних кадрів урядом та університетами надавалося велике значення. Особливістю формування професорсько-викладацького корпусу в Росії був високий рівень вимог, що висуваються до кандидатів на професорські посади та складна процедура присудження вчених ступенів. Найкращих університетських викладачів відрізняли широкість наукових знань, честолобство вченого, лекторську та педагогічну майстерність, громадянська позиція, патріотизм. Навколо провідних професорів формувалися наукові школи та напрямки. Становлення вищої історичної освіти в Російській імперії не було ізольовано від розвитку науки у європейських університетах. Підтримувалися контакти із зарубіжними вченими, особливо в галузі дослідження проблем загальної історії. Практикувалися закордонні стажування молодих викладачів, залишених при університетах для підготовки до професорського звання, відрядження та робота науковців у найбільших європейських наукових центрах.

Навчання на історико-філологічному факультеті відрізнялося складністю та насиченістю. Підготовка фахівця-історика передбачала вивчення великої кількості предметів. Не всі студенти могли впоратися із запропонованою програмою та переривали освіту. В основному на факультет йшли по-справжньому захоплені, допитливі молоді люди, чий інтерес до гуманітарних наук долав труднощі та

упередження. Розвиток спеціалізації на історико-філологічних факультетах дозволив надати професійну спрямованість підготовці фахівців-істориків та спеціалістів-філологів, сконцентрувати викладання історичних дисциплін з їх глибшим вивченням за джерелами. Проте роздільне існування відділень історико-філологічних факультетів зіткнулося з проблемами організаційного та методичного характеру, таких як брак викладацьких кадрів, відсутність необхідної навчальної літератури, чітких програм, раціональних навчальних планів.

У справі організації навчального процесу на історико-філологічних факультетах в університетах у ХІХ – на початку ХХ ст. накопичувалися традиції, що простежуються і в сучасній системі університетської освіти. У другій половині ХІХ ст., набули поширення авторські курси і концепції М.Г. Устрялова, В.О. Ключевського, С.М. Соловйова, В.І. Гер'є, М.С. Куторги та ін. Впровадження нових для того часу форм роботи зі студентами, таких як семінарські та практичні заняття, читання поряд із загальними спеціальних предметних курсів дозволило підвищити якість історичної освіти та активізувати творчий потенціал студентів.

До початку ХХ століття в університетах була створена досить струнка, в основному відповідна потребам суспільства і держави того часу система підготовки фахівців-істориків. Проте перед університетами та урядом у наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стояла проблема подальшого вдосконалення вищої історичної освіти, зумовлена інтенсивним розвитком історичної науки в Росії, введенням у навчальний процес історико-філологічних факультетів нових предметів, широкого кола спеціальних курсів з методології, допоміжних історичних дисциплін, формування нових підходів до розуміння завдань університетської історичної освіти. Це вимагало збільшення кількості кафедр на факультеті, їхнього забезпечення кваліфікованими кадрами, удосконалення методики викладання історії, зміни структури та змісту лекційних курсів, переходу до «науково-критичного» викладу матеріалу. Реальною практикою навчальної роботи в передреволюційних університетах ставало використання проблемного методу, що передбачає перетворення лекційних та семінарських занять на наукову лабораторію. Тим самим студенти привчалися до дослідницької роботи з широким залученням наукових монографій та джерел. Невирішеним на початку ХХ століття залишалося

питання про завершення спеціалізації історичної освіти, виділення його в самостійну галузь. Історичне відділення історико-філологічних факультетів було своєрідним «факультетом у факультеті» зі своєю логікою навчального процесу. Суперечки про дроблення історико-філологічного факультету в розглянутий період не призвели до його поділу на два самостійні факультети. Багато видатних науковців та громадських діячів підходили до цього питання дуже обережно. Серед університетських професорів були затяті захисники єдності історико-філологічної освіти, які дотримувалися думки про неподільність та взаємну користь історичних та філологічних знань, які збагачують підготовку як істориків, так і філологів. Поділяло цю точку зору і міністерство народної освіти, побоюючись, що в окремому факультеті загубиться класична філологія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Аврус А.И. История российских университетов: Очерки. Москва: ООО «Издательский центр науч. и учеб. программ», 2001. 192 с.
2. Автобиография. В.И. Вернадский. Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской Академии Наук. Пт., 1915. Ч.1. С. 146-156.
3. Алексеева Л.Д. Московский университет и становление преподавания этнографии в дореволюционной России. Вестник Московского университета. История. 1983, №6. С. 54-62.
4. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. Москва: Знак, 2009. 648 с.
5. Андреев А.Ю. О начале университетского образования в Санкт-Петербурге . Отечественная история. 1998. № 5. С. 62-73.
6. Багалея Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802-1815). Харьков, 1893-1898. 1204 с.
7. Багалея Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харьков, 1893-1898. Т. 2 (1815-1835). Харьков, 1904. 1136 с.
8. Багалея Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905), сост. проф. Д. И. Багалеем, Н.Ф. Сумцовым, В.П. Бузескулом. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1906. 329 с.
9. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Святого Владимира (1834-1884) / под ред. В.С. Иконникова. Киев: типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. 818 с.
10. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802-1902) /под редакцией Г.В. Левицкого Юрьев: Типогр. К. Маттисона, 1903. 656 с.
11. Брачев В.С. Наша университетская школа русских историков и ее судьба. Санкт-Петербург, 2001. 243 с.

12. Валк С.Н. Историческая наука в Ленинградском университете за сто двадцать пять лет. Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. Секция исторических наук. Ленинград, 1948. С. 3-79.
13. *Веретенников В.И.* Памяти дорогого учителя (О Лаппо-Данилевском) . *Русский исторический журнал*, 1920. Кн. 6. С. 9-12.
14. Вернадский В.И. Письма о высшем образовании в России. Постметодика. 2001. № 5/6. С. 3-9.
15. Виноградов П.Г. Народное образование. Университетский вопрос. *Русские ведомости*. 1909. 1 января. С. 12-17.
16. Виноградов П.Г. Учебное дело в наших университетах. Вестник Европы. 1901. №7. С. 537-573.
17. Витеккер Ц. Граф С.С. Уваров и его время. (Перевод с англ). Санкт-Петербург, 1999. 350 с.
18. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Пятидесятилетие Императорского Университета св. Владимира 1834-1884: Речь, произнесенная на юбилейном акте Университета. Киев: Типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. 60 с.
19. Владиславлев М.И. В ответ на записку Георгиевского о нынешнем устройстве наших историко-филологических факультетов. Санкт-Петербург, б/д.
20. Влахопулов Б.А. Методика истории: Курс 8-го класса женских гимназий. Киев, 1914. 132 с.
21. *Воробьев В.А.* К истории наших университетских уставов. *Русская мысль*. 1905. № 12. С. 14-15.
22. Воспоминания К.Н. Бестужева-Рюмина (до 1860 года): Изд. акад. Л.Н. Майковым. Санкт-Петербург : тип. Имп. академии наук, 1900. 59 с.
23. *Высотский И.Г.* Из далекого прошлого (Воспоминания о студенческих годах в Московском университете). *Вестник воспитания*. 1910. № 7. С. 150-170.
24. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 г. /под ред. Кинилева В.Г. Москва, 1995. 352 с.
25. Ганелин Ш.И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX в. 2-е изд., испр.и доп. Москва, 1954. 304 с.

26. Георгиевский А.И. О нынешнем устройстве наших историко-филологических факультетов. Записка 12 февраля 1889 г. Санкт-Петербург, 1889.
27. Глебов А.Г. П.Г. Виноградов об «университетском вопросе» в России начала XX в. Российские университеты в XIX начале XX в.: Сб.ст. /Под ред. В.И. Чеснокова. Воронеж, 1993. С. 128-140.
28. Гурье Л., Сунцова М. Подготовка преподавателей: история и современность. . Высшее образование в России. 1991. № 1. С. 142-144.
29. Гутнова Е.В. Историография истории Средних веков. Москва, 1974. 495 с.
30. Дмитриев П.А., Сафронов Г.И. К пятидесятилетию кафедр славянской филологии в отечественных университетах. Вестник Ленинградского университета. 1985, Вып. 4. С. 52-58.
31. Дмитриев С.С. Историческая наука в Московском университете в 60-х –90-х г.г. XIX в. . Вестник Московского университета. 1954, №7. С. 95-115.
32. Дружинин Н.М. Избранные труды. Воспоминания, мысли, опыт историка. Москва, 1990. 512 с.
33. Ежегодник Глуховского учительского института. Киев., 1912. Вып. 1. С. 389-396.
34. Ежегодник Глуховского учительского института Киев, 1913. Вып. 1. С. 352-358.
35. Елкин А. Харьковський вибор: наука і педагогічна діяльність польських преподавателей в Харьковському університеті (XIX – початок XX вв.). Видатні поляки Харкова: матеріали Міжнародного наукового симпозиума, Харків, 7 грудня 2011 р. Харків: Майдан, 2012. С.52-62.
36. Жуковская Т. Н. Университеты и университетские традиции в России. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2011. 140 с.
37. Журнал Министерства народного просвещения. 1864. №3.
38. Журнал министерства народного просвещения. 1869. № 6.
39. Журнал министерства народного просвещения. 1876. №10.
40. Журнал министерства народного просвещения. 1879. № 2.

41. Журнал Министерства Народного Просвещения. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и К., 1897. 615 с.
42. Загоскин Н.П. История Императорского Казанского университета за первые сто лет его существования. 1804-1904. Т. 1-4. Казань, 1902-1904, 1906.
43. Задорожна Л. Глухівський учительський інститут (1874-1917). *Шлях освіти*. 1999. №1. С. 74-79.
44. Записка о недостатках нынешнего состояния наших университетов, предоставленная в Высочайше утвержденную Комиссию по пересмотру университетского устава членом оной проф. Любимовым. Санкт-Петербург 1876. С. 20-24
45. Змеев В.А. Высшая школа России на рубеже XIX-XX в. Социально-гуманитарные знания 2000 № 1. С. 207-222.
46. Змеев В.А. Высшее образование в России во второй четверти XIX века. Социально-политический журнал. 1998, №2. С. 187-198.
47. Змеев В.А. Комплектование высшей школы Российской империи. Социально-гуманитарные знания 2001 №1. С.89-112.
48. Змеев В.А. Реформирование высшей школы в 50-е-60-е г.г. XIX века. Социально-политический журнал. 1998, № 4. С. 158-171.
49. Змеев В.А. Университетский устав 1884 года . Социально-политический журнал. 1998, № 6. С. 139-153.
50. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. Москва: Изд. Акад. наук СССР, 1991. 392 с.
51. Иванов А.Е. Дискуссия о проблемах высшего педагогического образования в России на рубеже XIX – нач. XX в.в. . Педагогика. 1999. № 6. С. 83-91.
52. Иванов А.Е. Студенческая самопомощь в высшей школе Российской империи: конец XIX начало XX в. . Отечественная история. 2002. № 4. С. 35-50.
53. Иванов А.Е. Студенчество России к XIX – нач. XX в.: социально-историческая судьба. Москва, 1999. 414 с.

54. Иванов А.Е. Управление высшей школой в России в конце XIX – начале XX века. Историографические проблемы русской культуры: сборник статей. Москва, 1983. С. 169-201.
55. Иванов А.Е. Ученые степени в Российской империи XVIII в. – 1917 год. Москва, 1994. 195 с.
56. Ивановский В.Н. Предметная система в наших университетах и ее применение к философским наукам. Санкт-Петербург, 1907. 56 с.
57. Извлечения из всеподданнейшего отчета Министра народного просвещения за 1891 г. Санкт-Петербург, 1892.
58. *Иконников В.* Русские университеты в связи с ходом общественного развития. *Вестник Европы.* 1876. № 9-11.
59. Иловайский Д. И. Мелкие сочинения, статьи, письма Москва, 1888. 416 с.
60. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). Харьков, 1908. 390 с. [XII]
61. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Святого Владимира. Под ред. В.С.Иконникова. Киев: тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. 416 с.
62. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет своего существования (1805-1905). /под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалея Харьков, 1908. 573 с.
63. Историческая наука и образование в университетах Российской империи XVIII-XIX вв. Вопросы современного обществознания и международных отношений. Коллективная монография под ред. О.В. Михайличенко, 2020. 195 с.
64. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения 1802-1902. составил С.В. Рождественский. Санкт-Петербург, 1902. 785 с.
65. История Гартусского университета. 1632-1982. /Х. Тейримяэ, К. Ситливаск, Р. Рууотсоо и др. Талин: Периодика, 1982. 279 с.
66. К 25-летию учено-педагогической деятельности Ивана Михайловича Гревса. 1884-1909. Сб. ст. его учеников. Санкт-Петербург: Тип. «Общественная польза», 1911. 475 с.

67. Карамзин Н.Н. История государства Российского. М.ЭКСМО,1988 1024 с.
68. Кареев Н.И. Главные обобщения всемирной истории. Санкт-Петербург, 1911. 146 с.
69. Кареев Н.И. Выбор факультета и прохождение университетского курса. Санкт-Петербург, 1897. 167 с.
70. Кареев Н.И. Идеалы общего образования. Санкт-Петербург, 1909. 128 с.
71. Кареев Н.И. О школьном преподавании истории. Из лекций по общей теории истории. Часть III. Пт., 1917. 220 с.
72. Кареев Н.И. Отчет о русской исторической науке за пятьдесят лет. Отечественная история. 1994. № 2. С. 138-142.
73. Кареев Н.И. По вопросу о лекционной системе в высшей школе. *Вестник Европы*. 1913. Октябрь. С. 339-346.
74. Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционный период с середины XIX в. до 1917 г. Москва, 1983. 216 с.
75. Кирпичников А. Педагоги прошлого века. Исторический вестник, 1885. Т.21. №9. С. 433-443.
76. Ключевский В.О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. Москва: Просвещение.1968. 525 с.
77. Ковалевская Н. Воспоминания старой институтки. *Русская старина* 1898. Т.95. № 9. С.611-628.
78. Козлова К.И., Чебоксаров Н.Н. Этнография в Московском университете . Советская этнография. 1955, №2. С. 100-111.
79. Корнилов А.А. Курс лекций по истории России XIX в.. Москва: Высшая школа,1993 448 с.
80. Корогод Б.Л. Становлення і розвиток вищої історичної освіти в Україні (1804-1884 рр.): монографія. Суми, 2019. 208 с.
81. Корогод Г.І., Ткаченко А.О., Чунаков В.О. Правові засади діяльності університетів у системі освіти (кінець XVIII – початок XX ст.). Суми, 2019. 114 с.
82. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989. 734 с.

83. Костомаров Николай Иванович. Русский биографический словарь. СПб: 1903. Т. 9. С. 305-319.
84. Кричевский Г.Г. Ученые степени в университетах дореволюционной России. История СССР. 1985. №2. С. 141-153.
85. Круглов Ю.Г., Олесюк Е.В., Шулус А.А. Университетские уставы XIX в. в свете идей национальной образовательной доктрины. Высшее образование сегодня. 2002 №1. С. 35-40.
86. Кулаковский Ю.А. Гонорар в русских университетах. Киев, 1897. 90 с.
87. Лаппо И.И. Современное состояние науки русской истории и задача ее университетского преподавания. Юрьев, 1906. 20 с.
88. Лаптева Л.М. Славяноведение в Московском университете в XIX – нач. XX в.в. М: МГУ, 1997. 296 с.
89. Лаптева Л.П. Преподавание истории славян в университетах России XVIII XX веках. Российские университеты в XIX – нач. XX в.в.: Сб. ст. /Под ред. В.И. Чеснокова. Вып. 2. Воронеж, 1992. С.29-43.
90. Лебедев В.А. Учебные воспоминания. *Русская старина*. 1908. № 7-9. С. 14-16.
91. Ленинградский университет в воспоминаниях современников, /под ред. В.В. Мавродина. Т. 2 (1895-1917). МГУ, 1982. 227 с.
92. Ленинградский университет в воспоминаниях современников. / под ред. В.В. Мавродина. Т. 1 (1819-1895). Ленинград, 1963. 319 с.
93. Лесмент Л., Ярвелейд П. О юридическом факультете тартуского университета и его деканах в период 1802-1918 . Советское право. Талин, 1981, №4. С.248-254; №5. С. 355-361.
94. Любарский А. Свет русской науки. (Очерки о Тартуском университете). Талин, 1952. 332 с.
95. Любимов Н. По поводу пересмотра университетского устава. Заявление в Совете Московского университета в марте 1873 года. Русский вестник. 1873. № 2. С.886-903.

96. Любимов Н. О постановке преподавания истории на экономическом отделении Политехнического института. Известия Санкт-Петербург Политехнического института. Экономическое отделение. 1904. Т. 2. Вып. 1-2. С. 12-14.
97. Ляхович Е.С., Ревушкин А.С. Университеты в истории и культуре дореволюционной России. Томск, 1998. 577 с.
98. Макарова Н. Студенческие корпорации первых российских университетов. . Высшее образование в России. 1999. С. 81-89.
99. Малолетнему воспитаннику благородного при университете пансиона. Чтоб он старался быть таков, как здесь изображено. (Памятка). *Русская старина* 1888. № 3. С. 796-798.
100. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки. Одесса, 1890. 784 с.
101. Материалы по истории Петербургского университета. 1819-1917 гг. Обзор архивных документов / под ред. С.Н. Валка. Ленинград, 1961. 124 с.
102. Матышевский П.С. Киевскому университету и его юридическому факультету – 150 лет. Известия высших учебных заведений. Право 1984, №5. С. 22-32.
103. Милюков П. Университеты в России. Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб, 1902. Т. XX. Кн. 68. С. 788.
104. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры В 3 т. Т. 1. Москва: Прогрес, 1993. 528 с.
105. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. Санкт-Петербург, 1902. Ч. 2. 402 с.
106. Момот А. Чернета В. Министр Эпохи Великих реформ (Е.П. Ковалевский). . Высшее образование в России. 1995. № 2. С. 134-152.
107. Московский университет в воспоминаниях современников (1755-1917). /Сост. Ю. Емельянов. Москва, 1989. 734 с.
108. Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний. Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. Т. 1. Харків, 2010. С. 208-240.

109. Никитин П. Возражение на записку Георгиевского о нынешнем устройстве наших историко-филологических факультетов. Санкт-Петербург, 1888. 46 с.
110. **Нечкина** М.В. Василий Осипович **Ключевский**. История жизни и творчества. Монография. Москва, 1974. 640 с.
111. Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823-1829 гг. Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : У 2 т. Т. 1. Харків, 2010. С. 57-89.
112. Обзор деятельности министерства народного просвещения в 1879-1881 гг. Санкт-Петербург, 1881.
113. Обзор преподавания на историко-филологическом факультете императорского Московского университета в 1898-1899 гг.; 1899-1900 гг.
114. Обзор преподавания наук на историко-филологическом факультете императорского Петербургского университета в осеннем полугодии 1900 г. и весеннем полугодии 1901 г. Санкт-Петербург, 1900.
115. Обозрения преподавания наук историко-филологического факультета Императорского Московского университета. Москва, 1890-1914. С. 27-29
116. Обозрения преподавания наук историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. Санкт-Петербург, 1890-1900.
117. Общий Устав Императорских Российских университетов. 1863. Журнал Министерства народного просвещения. 1863. № 8. С. 63.
118. Общий устав Императорских российских университетов. Санкт-Петербург, 1863. 128 с.
119. Объяснительная записка к проекту Общего устава Императорских российских университетов. Санкт-Петербург, 1905. 196 с.
120. Общий устав Императорских Российских университетов 1884 года. Харьков, 1911. 62 с.
121. Олесюк Е.В. К вопросу становления и развития университетского образования в России. Социально-гуманитарные знания. 2001 №2. С. 71-90.

122. Отчет о 10-летней деятельности студенческого историко-филологического кружка при университете Святого Владимира. Киев: типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1915. 82 с.
123. Отчет о состоянии и действиях императорского С-Петербургского университета за 1891 г. Санкт-Петербург, 1892.
124. Отчет о состоянии и деятельности Петербургского университета за 1896 год, составленный Х.Я. Гоби. Санкт-Петербург, 1896.
125. Палтсер А. Юридическому факультету Тартуского университета 350 лет. Советское право. 1982. №4. С. 30-42.
126. Патон Е.О. Воспоминания. Київ: Державне вид-во художньої літератури, 1955. 322 с.
127. Петров Н.П. Об историческом значении классического образования. Харьков, 1869. 32 с.
128. Погодин С.Н. Владимир Иванович Герье как историк и методолог. Вопросы истории 2004. № 10. С. 151-155.
129. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Собрание I. Санкт-Петербург, 1830; Собрание II. Санкт-Петербург, 1830- 1844; Собрание III. Санкт-Петербург, 1885-1916.
130. Положение об испытаниях на ученые степени 1837 г. П. 17. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2. Отд. I. Санкт-Петербург, 1864. С. 986.
131. Положение об ученых степенях. Журнал Министерства народного просвещения. 1844. № 3.
132. Помяловский И.В. В ответ на записку Георгиевского о нынешнем устройстве наших историко-филологических факультетов. Санкт-Петербург, 1899. 69 с.
133. Попова Т.Н. Становление историографии как специальной исторической дисциплины. Некоторые аспекты проблемы Российские университеты в XIX начале XX в.: Сб. ст. / Под ред. В.И. Чеснокова. Воронеж, 1996. С. 44-55.
134. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття в публіцистиці та історіографії. Харків, 2006. 368 с.

135. Правила для посещения публикою учебно-вспомогательных учреждений университета Святого Владимира. *Университетские известия*. 1869. № 6. С. 21-50.
136. Правила о зачете полугодий и полукурсовых испытаниях и программах их на историко-филологическом факультете Московского университета. Москва, 1892. 28 с.
137. Правила приема в студенты Императорских Российских университетов. Журнал Министерства Народного Просвещения 1885. № 7.
138. Проект устава и штата Императорского Дерптского университета. Санкт-Петербург, 1864.
139. Рославский-Петровский А. Об ученой деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования. Б.М.Г., С. 1-36.
140. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2. Отд. И. Приложения. Санкт-Петербург, 1864.
141. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Т. 2. Царствование Николая I. (1825-1855). Санкт-Петербург, 1864. 42 с.
142. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 5. Санкт-Петербург, 1877.
143. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Т. 7. Александр II (1877-1881). Санкт-Петербург, 1883.
144. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Т. 9. Царствование императора Александра III. (1889-1890). Санкт-Петербург, 1895. III. Делопроизводственные документы и материалы:
145. Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.3. Царствование Александра II. 1855-1864. Санкт-Петербург, 1864.
146. Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т.5. Царствование Александра II. 1871-1873. Санкт-Петербург, 1877.
147. Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Т. 14. 1898-1900. Санкт-Петербург, 1904.

148. Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Т.7. 1877-1879. Санкт-Петербург, 1905.
149. Свод Законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1899. Т. X-XVI. С. 180-181.
150. Сементковский Р.И. Устав и наука. Из университетских воспоминаний. Исторический вестник. 1911. Т. 123. № 3. Март.
151. Скирда В.В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805-1920 рр.): монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 164 с.
152. Снагощенко В.В. Смирнова В.М. Правові засади освітньої діяльності університетів Російської імперії в ХІХ ст. Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XV Всеукр. конф. молодих учених та спец., Київ, 15 трав. 2020 р. / НААН, ННСГБ; уклад.: Вергунов В. А., Анненкова Н. Г. Вінниця, 2020. С. 297-300.
153. Снагощенко В.В., Смирнова В.М. Розвиток історичної освіти в університетах Російської імперії в другій половині ХІХ ст. Теорія та методика суспільних дисциплін: науково-педагог. журнал, вип. 8 /за ред. О.В. Михайличенка. Суми, 2020. С. 137-143.
154. Стасюлевич М.М. История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых» Санкт-Петербург, 1863. Т.1 783 с.
155. Стасюлевич М.М. Опыт исторического обзора главных систем философии истории. Санкт-Петербург, 1866. 517 с.
156. Сумцов Н.Ф. Материалы для истории Харьковского университета. Харьков, 1894. 35 с.
157. Сухомлинов М.И. Материалы для истории просвещения в России в царствование Императора Александра I. Москва, 2016. 498 с.
158. Сучков И. Высшая школа и учительство России в конце ХІХ – нач. ХХ вв. Альма-матер. 1994. № 2. С. 43-44.
159. Таблицы испытания на ученые степени (по «Положению об испытаниях на ученые степени 1837 г»). Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2. Отд. I. Приложения. Санкт-Петербург, 1864. С. 46-47.

160. Таблицы испытания на ученые степени, (по «Положению о производстве в ученые степени 1844 г»). Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2. Санкт-Петербург, 1864. Приложения. С. 30-31.
161. Устав Академии наук СССР 1721-1974 гг. Москва, 1975. 380 с.
162. Устав императорских Российских университетов 1804 г. Глава IX. П. 96-107.
163. Устав Императорского Дерптского университета 1865 г. Санкт-Петербург, 1865. 31 с.
164. Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков. *Высшее образование*, 2006. № 1. С. 370-382.
165. Феоктистов Е. Материалы для истории просвещения в России. Санкт-Петербург, 1865. 1227 с.
166. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. Вып. 1. Академии наук и университеты. Саратов, 1894. 184 с.
167. Фролов Э.Д. Граф Сергей Семенович Уваров и академический классицизм: URL: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/frolov/frol03f.htm>
168. Харьковский государственный университет 1805-1980. Исторический очерк. Харків, 1980. 160 с.
169. Хотеев В. Граф Д.А. Толстой «лжегосударственный» человек. *Высшее образование в России*. 2002. № 4. С. 130-148.
170. Цетлин Л. С. Из истории научной мысли в России (наука и ученые в Московском университете во второй половине XIX века). Москва: АН СССР, 1958. 277 с.
171. Чесноков В. И. Из истории замещения вакантных кафедр на историко-филологическом факультете Киевского университета. Развитие исторического образования в СССР. Москва, 1986. С. 88-96.
172. Чесноков В.И. Движение за разделение историко-филологического факультета и начало специализации университетского исторического образования в 50-х – 70-х гг. XIX в. Российские университеты в XIX начале XX в.: Сб. ст. / Под ред. В.И. Чеснокова. Воронеж, 1993. С. 70-88.

173. Чесноков В.И. Из истории замещения вакантных кафедр на историко-филологическом факультете Киевского университета в 60-е XIX в. Развитие исторического образования в СССР. Москва, 1986. С. 116-124.
174. Чесноков В.И. Обзор движения университетов в Российской империи. Российские университеты в XVIII-XX веках: Сб. ст. /Под ред. В.И. Чеснокова. Вып. 3. Воронеж, 1998. С. 4-24.
175. Чесноков В.И. Правительственная политика и историческая наука России 60 70-х г.г. XIX в: исследовательские очерки. Воронеж, 1989. 207 с.
176. Чесноков В.И. Правительство и развитие структуры исторических кафедр и наук в университетах России. Российские университеты в XVIII-XX веках: Сб. ст. /Под ред. В.И. Чеснокова. Вып. 3. Воронеж, 1998. С. 4-22.
177. Чесноков В.И. Проблема замещения кафедр и формирование системы «профессорских стипендиатов» в российских университетах времени царствования Александра II. . Российские университеты в XVIII XX веках: Сб. ст. /Под ред. В.И. Чеснокова. Вып. 5. Воронеж, 2000. С. 102-123.
178. Чесноков, В.И. Университеты в жизни Н.И.Костомарова. Российские университеты в XVIII-XX веках: Сб. ст. /Под ред. В.И. Чеснокова. Вып. 2. Воронеж, 1996. С .107-122.
179. Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России. Российские университеты в XVIII-XX веках: Сб. ст. /Под ред. В.И. Чеснокова. Вып. 2. Воронеж, 1996. С.3-28.
180. Чирскова И.М. Университеты в системе правительственной политики России второй половины XIX века. . Российские университеты в XVIII-XX веках: Сб. ст. /Под ред. В.И. Чеснокова. Вып. 5. Воронеж, 2000. С. 74.
181. Шевырев С.П. История императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею Степаном Шевыревым. 1755-1855. Москва, 1855. 584 с.

182. Щетинина Г.И. Центры изучения истории в дореволюционной Академии наук. История и педагогика. Историографический ежегодник. 1975. Москва, 1978. С. 192-195.
183. Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 года. Москва, 1976. 230 с.
184. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. Москва, 1985. 347 с.
185. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на путях реформы в 60-е гг. XIX века. Москва, 1993. 270 с.